
Vorming en verbeelding. Over beeldgebruik in de kerkelijke vormingspraktijk

A. de Muynck en D. van de Koot-Dees

Abstract

Over the last decades many researchers in the field of religious education agree that both words and visual images can be helpful in interpreting and appropriating faith. However, because new evolving social media applications confront children with a constant flow of images, their use in liturgical settings does not automatically make sense. This article focuses on the role images play in Christian formation practices such as Sunday worship services, and under which specific conditions these images can be useful. In order to do so, this article will show that images can disclose new perspectives in the appropriation of faith; that images should not be used uncritically; and will make recommendations for an attentive and careful selection and presentation of images.

Introductie

In de godsdienstpedagogiek is er sinds lange tijd consensus over dat kinderen zich geloof niet eigen maken door ‘woorden’ alleen. Vanuit diverse invalshoeken is gepleit voor een breder perspectief. Zo is er vanuit zowel de ritueelbenadering¹ als het perspectief van ‘christian practices of faith’² aandacht voor het handelen en participeren van kinderen en jongeren. In de godsdienstpedagogiek heeft ook de term ‘embodiment’ zijn weerslag gevonden.³ In die zin lijkt een benadering alleen vanuit het geschreven of gesproken woord in de godsdienstpedagogiek verleden tijd. Is dit echter in de praktijk ook het geval? Waarom zouden visuele beelden een rol mogen of moeten spelen in een eredienst? In dit artikel denken we na over de aanwezigheid en het inzetten van visuele

-
- 1 P.M. Sonnenberg, *Youth worship in Protestant contexts: a practical theological theory of participation of adolescents* (dissertatie PThU), Amsterdam 2015; G.C.G. Juchtmans, *Rituelen thuis. Van christelijk tot basaal sacraal: Een exploratieve studie naar huisrituelen in de Tilburgse nieuwbouwwijk De Reeshof* (dissertatie UvT), Groningen/Tilburg 2008.
 - 2 D.C. Bass, ‘Keeping Sabbath’, in: D.C. Bass (red.), *Practicing our Faith. A Way of Life for a Searching People*, San Francisco 2010, 75-88; M. Volf en D.C. Bass, *Practicing Theology. Beliefs and Practices in Christian Life*, Grand Rapids 2002.
 - 3 A. de Kock en R. Sonnenberg, ‘Embodiment: Reflections on religious learning in youth ministry’, *Journal of Youth and Theology*, 11(1/2) (2012), 7-22.

beelden in de godsdienstige vorming van kinderen en jongeren in de kerk.⁴ Heeft het daadwerkelijk meerwaarde om hiermee te werken in de kerkelijke praxis? Wat laten theologen en andere betrokkenen bij de godsdienstige vorming liggen als ze geen oog hebben voor beelden en verbeelding? Het woordpaar 'visuele beelden' lijkt een dubbeling in te houden. We gebruiken het als aanduiding voor afbeeldingen en voorwerpen. Dit onderscheid is nodig, om – zoals we straks laten zien – beelden ook met taal opgeroepen kunnen worden. We spreken dus van 'visuele beelden' ter onderscheiding van beelden in algemene zin.

We beginnen met enkele godsdienstpedagogische inzichten met betrekking tot de functie van 'verbeelding' in de godsdienstige vorming. Daarin wordt duidelijk dat het onderscheid tussen de functie van woorden en die van visuele beelden minder scherp ligt dan vaak gedacht wordt. Vervolgens laten we aan de hand van een voorbeeld zien welke functie visuele beelden kunnen hebben in de vormingspraktijk van de kerkelijke gemeente. Nadat we hebben betoogd dat het niet om het even is hoe je met visuele beelden omgaat en dat aandachtigheid een sleutelbegrip is bij het zinvolle gebruik van beelden, geven we enkele aanbevelingen voor de praktijk.

Beelden en verbeelding

Christelijke godsdienstige vorming kan opgevat worden als het gaandeweg bekend worden met en de toe-eigening van het christelijk geloof. Opvoeders en leraren bemiddelen betekenissen die daarmee verband houden. Vanaf de oorsprong van de christelijke kerk zijn generaties kinderen en volwassenen met de geloofsbelijdenissen en bijbehorende symbolen en rituelen vertrouwd geworden.

Volgens de Amerikaans-Maltese godsdienstpedagoog Emanuel P. Magro, expert op het terrein van verbeelding en opvoeding, zijn beelden in staat om gevoelens op te wekken en omgekeerd worden beelden ook weer door gevoelens opgeroepen. Beelden bemiddelen iemands kennis en leiden tot een bepaalde manier van handelen. Er is geen verstandelijke ontwikkeling mogelijk zonder mentale beelden.⁵ Met andere woorden: een persoon kan de wereld

4 In dit artikel gaat het dus niet zozeer om het handelingsperspectief en om de lichamelijke participatie in rituelen, zoals in de zojuist genoemde bronnen. We beperken ons tot twee- of driedimensionale beelden.

5 'By communicating the Christian "corporate images" educators help the faithful envision the world of the divine and invite them to dwell in it', aldus E.P. Magro, 'Imagination's role in religious and spiritual education', in: Theo van der Zee en Terence J. Lovat (red.), *New perspectives on Religious and Spiritual Education*, Münster 2012, 165-177 (citaat op pagina 165).

niet anders leren begrijpen dan door mentale voorstellingen. Ook redeneerprocessen, die we doorgaans verbinden met taal, zijn niet voorstelbaar zonder beelden. Onze geest werkt zo dat we in staat zijn met beelden in één keer iets voor ons te zien, dat in uitleg veel woorden zou vergen. Andersom is het zo dat iemand die iets verwoordt, altijd spreekt vanuit bestaande beelden.

Beelden zijn te omschrijven als mentale representaties. Door middel van een beeld zie je iets voor je dat weer iets anders, een voorwerp of een gebeurtenis representeert. Een voorbeeld: het bijbelverhaal van de storm op het meer (Marc. 4:35-41) kent verschillende lagen. Zo zal een kind een beeld hebben bij woorden als 'boot' en 'storm'. Daarnaast zijn er emoties als angst en een gevoel van veiligheid. Vervolgens is er het machtswoord van Jezus over de elementen. Er wordt naar transcendente betekenissen verwezen die ons voor vragen stellen en iets in ons teweeg kunnen brengen.

Maar wat gebeurt er nu eigenlijk als iemand geconfronteerd wordt met een beeld? Volgens de werkdefinitie van Magro participeert men door de verbeelding in een ander stukje werkelijkheid, zonder daarmee de feitelijke wereld te ontkennen waarin men bestaat en leeft.⁶ Er wordt iets ontsloten wat nog onbekend is, maar dat 'iets' wordt wel in verband gebracht met het eigen leven. Tegelijk blijft men de twee werkelijkheden van elkaar onderscheiden. Iemand kan heen en weer gaan en tegelijk blijven oordelen over deze twee werelden. Er is dus niet een onbestemde associatie, maar een actieve oordeelsvorming. De verbeelding daagt iemand uit zijn persoonlijke belevingswereld te laten beïnvloeden door de verbeelde wereld. Dit vraagt openheid.

Laten we eens kijken hoe dit kan werken. Stel, een predikant leest met jongeren Jesaja 9:1 en denkt hierover met hen na. Hij projecteert de tekst op het scherm en één van de jongeren leest hardop.

De Geest van de Heere HEERE is op Mij, omdat de HEERE Mij gezalfd heeft om een blijde boodschap te brengen aan de zachtmoedigen. Hij heeft Mij gezonden om te verbinden de gebrokenen van hart, om voor de gevangenen vrijlating uit te roepen en voor wie gebonden zaten, opening van de gevangenis.

Hij vraagt vervolgens om een paar minuten naar de tekst te kijken en daarna één ding te noemen wat dit oproept. Het is best een lastige tekst, een tekst vol van talige beelden. Sommige woorden zullen al vragen oproepen (bijv. gebrokenen, zachtmoedigen). En toch zullen er voorstellingen zijn die met de tekst in verband worden gebracht. 'Blijde boodschap' zal iemand relateren aan goed

6 Magro, 'Imagination's role', 171.

nieuws over een diploma dat gehaald is. 'Opening van gevangenis' zal iemand verbinden met beelden die hij heeft gezien over vluchtelingen achter prikkeldraad. En 'gebrokenen van hart' zal iemand wellicht associëren met verdriet over een ernstig zieke vriend. De heen-en-weerbeweging van de beeldtaal van de tekst naar de eigen beleavingswereld kan het oog openen voor wie God is en hoe de kennis over God verbonden is met het eigen leven.⁷ Verbeelding is niet vrijblijvend. De volwassene bedoelt het kind of de jongeren in te wijden in de geheimen van het Koninkrijk van God en selecteert passende inhoud. In de christelijke godsdienstige vorming wordt op allerlei wijzen iets van het Koninkrijk Gods verbeeld. Men hoopt en vertrouwt dat iemand in zijn eigen leven betekenis gaat geven in de richting van deze beelden.

Woorden en beelden

Het zojuist gegeven voorbeeld was talig van aard. Een bijbeltekst bestaat uit taal. Woorden verwijzen naar betekenissen en daarom zijn woorden in staat om beelden op te roepen. Illustraties of voorwerpen kunnen eveneens naar betekenissen verwijzen. We kunnen ons de vraag stellen wat de didactische meerwaarde is van het gebruik van visuele beelden. Op welke manier werkt het tonen daarvan anders dan het gebruik van taal alleen? En wat is de bijdrage daarvan in het proces van beeldvorming?

Vaak wordt erop gewezen dat een beeld in één keer in zijn geheel wordt waargenomen.⁸ Taal moet aangehoord of gelezen worden en over de tijd heen vormen zich de betekenissen. Een afbeelding is directer. Ze roept onmiddellijk emoties en gedachten op zonder tussenkomst van taal. Een kleine wijziging in een beeld kan een heel andere reactie oproepen, terwijl veranderingen in een zin soms geen invloed hebben op de beeldvorming bij de lezer of hoorder.⁹ De onmiddellijkheid van het beeld roept emoties vaak krachtiger wakker dan woorden dat doen. Een afbeelding van een angstig iemand die met handen en voeten vastgebonden is, roept gemakkelijker een lichamelijke sensatie op dan de woorden 'die gebonden zaten'. Afbeeldingen kunnen op een krachtiger wijze symbooltaal aan het leven van de waarnemer relateren en daarmee impact hebben op de emoties van de waarnemer. Dit is vooral zo bij hen die neurologisch meer aangelegd zijn op het ontvangen van beelden dan op het verwerken

7 'This back and forth movement between their past, present and future in light of God's vision may (...) encourage them to grasp Christ's grace, transform their lives, forgive others in the same way God forgives them and become members of God's people', Magro, 'Imagination's role', 174.

8 C. Blok, *Beeldvertalen. De werking en interpretatie van visuele beelden*, Amsterdam 2003, 21.

9 Blok, *Beeldvertalen*, 21-22.

van woorden, de zogenoemde beelddenkers. En hoe krachtiger de emotie, des te eerder de waarnemer zich zal inspannen om de link te leggen met zijn eigen leven. Zo maken, volgens Magro, visuele beelden het mogelijk om iets van Gods liefde waar te nemen en hierop te reageren. Beelden zijn krachtige bemiddelers in de transformatie van iemands leven.¹⁰ In een voorbeeld gaan we na hoe dit er in de praktijk van de eredienst uit kan zien.

Verbeelding in de praktijk van de eredienst

In een pinksterpreek over 'Wordt vervuld met de Geest' haalt de predikant ergens halverwege drie glaasjes uit zijn zak en roept de kinderen naar voren. Hij komt van de preekstoel af, zet de glaasjes op een tafeltje voor in de kerk en gaat het gesprek aan met de kinderen. Eén glaasje staat op z'n kop: hier kan niets in; een tweede is gevuld met steentjes, daar kan bijna niets meer bij. En het derde is leeg. De betekenis is duidelijk: je kunt van God afgewend zijn, de Geest wordt niet toegelaten (glaasje één); je kunt zo vol zijn met allerlei andere dingen, niet te vergeten allerlei menselijke zorgen en druktes, dat er niets bij kan (glaasje twee); je kunt openstaan voor de Geest (glaasje drie). In het gesprek vraagt hij wat er moet gebeuren willen de andere twee glaasjes gevuld worden. Ook hier is het antwoord duidelijk: glaasje één moet zich omkeren/bekeren, glaasje twee moet leeg gemaakt worden.

In de eredienst komen we ten minste drie vormen van beeldgebruik tegen. In de eerste plaats het beeld dat door bepaalde taal wordt opgeroepen. Deze praktijk wordt vaak verantwoord door te wijzen op Jezus' gebruik van beelden in de evangeliën. Het Koninkrijk der hemelen wordt verbeeld met een visnet, een parel, een wijngaard, iemand die schuren bouwt. Zo kunnen op allerlei manieren beelden opgeroepen worden door eigentijdse verschijnselen te benoemen. Iets vergelijkbaars gebeurt als er beeldvorming wordt opgeroepen door een verhaal. De hoorder gaat in zijn verbeelding mee in een situatie die de predikant in zijn preek inweeft. In beide talige verbeeldingen kan de hoorder zijn eigen leven verbinden met wat gerepresenteerd wordt. Indien het gaat om persoonlijke ontmoetingen met mensen of andere autobiografische momenten, is de kans dat emoties opgeroepen worden nog groter. Er is immers de mogelijkheid van identificatie met de verteller.¹¹

10 'Through their feelings they may recognize and respond to God's love that will enable them to overcome their past life of sin or current attachment to worldly things', Magro, 'Imagination's role', 174.

11 Het risico is dat de aandacht voor de heilsboodschap verschuift naar de subjectieve ervaring van de voorganger. Dat is een van de redenen waarom we verderop stellen dat voorbeelden met zorg gekozen moeten worden.

Een tweede vorm van beeldgebruik is die van een tweedimensionale afbeelding, zoals een prent van de tabernakel bij een dienst over de offerdiensten of een foto van een vijgenboom bij een preek over Zachëus. Een alternatief daarvan is het tonen van een voorwerp: een zakje met mosterdzaadjes, een trouwring of een kruid. Dit alternatief wijkt wat uitwerking betreft niet veel af van de tweedimensionale afbeelding. Een beeld kan in de derde plaats nog verdiept worden met een rituele handeling. Dat was aan de orde in het hierboven beschreven voorbeeld van de pinksterpreek.

De predikant laat de kinderen weer naar de plaats gaan, maakt zijn preek af. Na de preek zingt de gemeente driemaal 'Heilige Geest van God, vul opnieuw mijn hart'. Als de gemeente het lied heeft ingezet vult de predikant aan het eind van het eerste couplet glaasje drie, bij het tweede couplet draait hij glaasje één om, vult het met water, bij het derde couplet verwijdt hij de steentjes uit glas twee en vult het. Het is een klein dramatisch gebeuren, met een eigen zeggingskracht.¹²

Het voorbeeld maakt duidelijk dat er geleidelijke overgangen zijn van de taal, via het beeld naar de handeling. In navolging van Nicholas Wolterstorff¹³ en James K. Smith¹⁴ kunnen we constateren dat alle liturgie uiteindelijk beeldvormend is. Alle beelden - of ze nu opgeroepen worden door metaforen, verhalen, voorwerpen of handelingen - doen iets met ons voorstellingsvermogen. Wanneer we herhaaldelijk met bepaalde beelden in aanraking komen, is de kans groot dat we ook naar deze beelden gaan verlangen. Om die reden onderstreept Magro voor de godsdienstige vorming het belang van het veelvuldig in aanraking komen met bijbelse beelden. In de bijbel als Woord van God bevinden zich tenslotte de beelden van het Koninkrijk. Hoe verhoudt dit zich tot dominante beelden in onze cultuur?

Beelden en cultuur

Dat kinderen gewend zijn aan beelden is een gegeven van onze cultuur. Niet voor niets worden kinderen van de huidige generaties ook wel 'beeldschermkinderen' of 'schermgaande jeugd' genoemd (Valkenburg, 2008, 2014).¹⁵ In 2014 concludeerde Valkenburg al dat 94% van de Nederlandse jongeren

12 Met dank aan ds. D. Hoolwerf. Dienst 5 juni 2017, Elimkerk te Hendrik-Ido-Ambacht.

13 N. Wolterstorff, *Hearing the call. Liturgy, Justice, Church, and World*, Grand Rapids 2011, 29 e.v.

14 James K. Smith, *Desiring the Kingdom. Worship, Worldview, and Cultural Formation*, Grand Rapids 2009.

15 P.M. Valkenburg, *Beeldschermkinderen. Theorieën over kind en media*, Amsterdam 2008; P.M. Valkenburg, *Schermgaande jeugd. Over jeugd en media*. Amsterdam 2014.

een smartphone heeft, met vele mogelijkheden ('affordances') tot beeldgebruik en beeldverspreiding in gratis toepassingen zoals Snapchat, YouTube, Facebook, Whatsapp en Twitter. De snelheid en overvloed van beelden waaraan jongeren blootstaan, kunnen zorgen voor een oppervlakkige receptie ervan. Immers, anders zijn ze mentaal niet te verdragen. Een beeld trekt niet vanzelfsprekend de aandacht. Een overvloed aan beelden kan veeleer aandachtigheid in de weg staan.

James K. Smith heeft in zijn *Desiring the Kingdom* duidelijk gemaakt dat onze verlangens uiteindelijk gevormd worden door wat ons in beweging zet. Beelden raken aan emoties, emoties raken aan ons lichaam en drijven onze verlangens in een bepaalde richting. Hoe dit gebeurt, is cultureel bepaald. Het is een gemeenplaats: op dit moment worden kinderen, net als volwassenen, door het gebruik van hun smartphones en tablets overspoeld met beelden. De verlangens van zowel ouders, kinderen en jongeren worden 'geprimed' op het gebruik van beelden en getoonde handelingen. Smiths these is dat de inhoud daarvan veelal vormt in seculiere richting. De vraag is dan of beelden van het Koninkrijk een tegenwicht kunnen bieden. Als de bijbelse beelden gerepresenteerd worden, kunnen ze in deze culturele context een kind nog raken?

Bij een indringende aanwezigheid van beelden kan de opvoeder verschillende routes kiezen: wil men zich hier zonder kritiek bij aansluiten, of alle beelden tot taboe verklaren, of is er een alternatieve manier om met beelden om te gaan? Het laatste zou van belang kunnen zijn om kinderen en jongeren te socialiseren in de kerk als alternatieve gemeenschap.¹⁶ In zo'n gemeenschap gaat het immers eerst om de oriëntatie op Christus, van waaruit men onbevangen en kritisch kan omgaan met de dominante cultuur.

Bij de routes geven wij het volgende in overweging. Vanuit godsdienstpedagogisch gezichtspunt is de aantasting van de aandachtigheid wellicht het meest destructieve van onze beeldcultuur. Met aandachtigheid bedoelen wij hier niet alleen het vermogen om prikkels te selecteren en jezelf op één ding te richten, maar ook het vermogen om de betekenis van een beeld daadwerkelijk tot je te nemen. Beelden die men als predikant bedoelt op te wekken kunnen alleen in een betekenisstelsel komen wanneer de waarnemer er aandacht voor heeft. Opvoeders in de kerk staan dus niet zozeer voor de vraag óf zij wel gebruik zullen maken van beelden. Zoals we zagen doen zij dat doorgaans al op een natuurlijke manier en soms ook welbewust. Het is veeleer de uitdaging hoe men in staat is om met de beelden *betekenisvolle* beeldvorming uit te lokken.

16 '... the ecclesial community (...) is called to show the world that it is the world by living out an alternative embodiment...', Smith, *Desiring the Kingdom*, 210.

Het zou kunnen zijn dat de kerk als alternatieve gemeenschap ook een oefening is in aandachtigheid. Aandachtigheid is volgens filosoof Simone Weil de zuiverste vorm van vrijgevigheid.¹⁷ Je geeft je aandacht aan iets, waarvan je nog niet weet wat het met je gaat doen. Er gaat iets van de andere kant komen, wat je niet gelijk kunt bevatten. Aandachtigheid is een morele gestalte. Ze heeft te maken met toewijding en met luisterbereidheid. Een mooi voorbeeld van aandachtigheid is te zien in de videowerk van Rineke Dijkstra, waarbij negen Britse schoolkinderen ruim twintig minuten aandachtig kijken naar het schilderij 'The Weeping Woman' van Pablo Picasso en gaandeweg gaan bespreken waarom deze vrouw moet huilen.¹⁸

De kerk als vormingspraktijk

Als we zeggen dat de kerk een oefenplaats is voor aandachtigheid, en we weten dat beelden een functie hebben, zijn er dan aanwijzingen te geven voor het gebruik? In ieder geval staat vast dat een (beroeps)opvoeder met het gebruik van beelden vormend werk doet. Evenals ouders hebben ook predikanten een mediërende invloed.¹⁹ Als kinderen ergens 'te weinig beeld' bij hebben, kunnen ideeën abstract en op afstand blijven. We formuleren een paar vragen die men zich in de praktijk kan stellen als men op zoek is naar meerwaarde. De eerste is: voegt de afbeelding of het voorwerp iets toe? Voor de kerkelijke praktijk is belangrijk of de inhoud van de verkondiging erdoor ondersteund wordt. Het evangelie gaat ergens over, is ook zo kwetsbaar dat je door een hulpmiddel onbedoeld een ander type beelden oproept dan die van Christus' Koninkrijk. Als tweede: wordt door de keuze van afbeelding of voorwerp de aandacht opgeroepen? Het gaat hier om maat en kwaliteit. Een overvloed aan beelden laat weinig aan de verbeelding over. Maar er zijn ook goede en slechte beelden. Beelden in YouTube-filmpjes die in hoog tempo worden gepresenteerd, zijn

17 H. van Crombrugge en R. Debusschure, 'Aandacht als professionele deugd' in: L. Houweling (red.), *De staat van de pedagogiek. Analytisch. Opbrengstgericht. Visionair*, Amsterdam 2016, 165-178.

18 'I see a woman crying', Rineke Dijkstra. Gezien in het Stedelijk Museum Amsterdam, juni 2017; zie ook <https://www.youtube.com/watch?v=Qb9tw8VF-F8>. De kerk heeft niet alleen de vormende taak om het goede en schone te ontsluiten, maar eveneens om de ogen te openen voor onrecht, lijden en verdriet.

19 Valkenburg wijst uit mediapsychologisch oogpunt op 'adult mediation effects'. Ouders kunnen media-effecten tegengaan door extra uitleg, een andere interpretatie geven, of kritische tegengeluiden of relativerende opmerkingen laten horen (Valkenburg, *Beeldschermkinderen*, 25). Ook wijst ze op het belang van tegenvertogen in het kritisch omgaan met media.

vaak weinig verzorgd en kennen geen eenheid in stijl.²⁰ Dat laatste is niet maar een kwestie van smaak maar een kwestie van verantwoordelijkheid. Wat vind je als opvoeder of voorganger belangrijk om in de kinderziel te laten 'landen'? Er valt iets te kiezen. Sterker nog: er moet gekozen worden. Het komt aan op 'onderscheidingsvermogen'.

Conclusie

Iedere voorganger is vormend bezig. Hoe men de liturgie ook vormgeeft, de bedoeling is om iets van het Koninkrijk Gods te verbeelden. In dit artikel hebben wij duidelijk gemaakt dat er geen harde scheiding is tussen de middelen die ingezet worden. Het woord verbeeldt, het visuele beeld bekrachtigt woorden, en het beeld heeft een zelfstandig vermogen om emoties en oordelen op te roepen. De dominantie van beelden in onze cultuur stelt opvoeders in de kerk voor de opgave om aandachtigheid te laten beoefenen. Beelden lenen zich daar vaak bij uitstek voor. Wanneer men niet bereid is ze te gebruiken, laat men iets liggen. Maar vervolgens is het niet om het even hoe dit gebeurt. We hebben laten zien dat beelden weloverwogen en met zorg gekozen moeten worden. Beelden kunnen immers het voorstellingsvermogen krachtig prikkelen. Tegelijk kunnen ze dwingender zijn en minder ruimte laten aan de verbeelding. Ze dienen het schaarse goed van aandachtigheid op te wekken. Een goede voorbereiding en selectie van beelden zijn dus minimeisen. Een beeld mag geen plaatje bij het praatje zijn, maar moet uitblinken in eenvoud en zeggingskracht.

A. de Muynck is lector bij Driestar hogeschool te Gouda en bijzonder hoogleraar christelijke pedagogiek aan de Theologische Universiteit Apeldoorn.

Mw. D. van de Koot-Dees is als docent-onderzoeker verbonden aan het lectoraat Jeugd & Gezin van de Christelijke Hogeschool Ede.

20 Bij Psalmen voor Nu wordt gekozen voor hetzelfde beeld en is dat dus niet het geval. Een voorbeeld: <https://www.youtube.com/watch?v=LuEqYk0VbI>.